
Teodora Radišić

Kult Serapisa u rimskim provincijama Gornjoj Meziji i Donjoj Panoniji na teritoriji današnje Srbije

Za vreme rimske vladavine, oblast današnje Srbije zahvatale su provincije Gornja Mezija, Donja Panonija i istočna Dalmacija. U tom periodu ovde su bile smeštane legije i legijski veterani, i sa njima je došlo do širenja istočnih kultova, među kojima je bio kult Serapisa, nastao u Egiptu, sintezom dva egipatska božanstva. Cilj ovog rada je odrediti kada i kako je kult Serapisa prenešen, i u kojoj meri je bio prihvaćen u ovim provincijama. Istraživanjem je obrađeno 25 nalaza, klasifikovanih po grupama: žišci, nakit, aplika, skulptura, nadgrobni spomenici i novac, kojima je trebalo odrediti namenu i na osnovu konteksta utvrditi aspekt božanstva koji je poštovan. Može se zaključiti da se na teritoriji Gornje Mezije, Donje Panonije i istočne Dalmacije, u okviru granica današnje Srbije pojava kulta Serapisa vezuje za velike gradove i vojne logore, ali ne postoji dovoljan broj nalaza u jednom mestu, koji bi eventualno mogli ukazati na postojanje centra poštovanja ovog kulta.

Uvod

Kult Serapisa je nastao u helenističkom Egiptu za vreme vladavine Ptolomeja I Sotera (323-285. g. p. n. e.), objedinjavanjem dva egipatska božanstva – Ozirisa i Apisa, kako bi zbližio grčko i egipatsko stanovništvo (Cermanović i Srejić 1996: 492). Tokom II v. p. n. e. ovaj kult se probio u Italiju, a poštovali su ga robovi i slobodni rimski građani (Guirand i Pierre 1996: 220). Car Hadrijan je u II veku dao Serapisu ulogu službenog boga rimskog

carstva, dok je car Karakala u III veku isticao ulogu ovog boga u rimskom službenom Panteonu (Petrović 2000: 263). Širenje orijentalnih kultova u vreme rimskog carstva na našim prostorima odvijalo se u više etapa. Prva etapa počinje od prvih dana romanizacije područja Balkana, kada je posredstvom Rima došlo do prodora orijentalnih kultova (Zotović 1969: 59). Druga etapa predstavlja doba kada, uz podršku pojedinih imperatora, orijentalni kultovi doživljavaju procvat, dok u trećoj fazi dolazi do krize rimskog carstva i težnje za diviniziranjem živih imperatora. Četvrta etapa obeležena je pobedom hrišćanstva, što se poklapa sa propadanjem rimskog carstva (1969: 59). Kako kult Serapisa pripada orijentalnim kultovima, on je počeo da se širi u I veku (kada i ostali), a svoj vrhunac je doživeo u II veku. U III veku dolazi do sukoba sveštenstva koje je želelo da očuva svoju religiju, i careva koji su nastojali da orijentalna božanstva, koja su bila prihvaćena od vojske, priključe svom državnom Panteonu (1969: 60). Od sredine III veka dolazi do diviniziranja živih imperatora, i politika se sve više oslanjala na orijentalne tradicije, što je dovelo do favorizovanja solarnih božanstava i propadanja pojedinih kultova, između ostalog i Serapisovog i Izidinog (1969: 60). Konačna propast ovog kulta i pobjeda hrišćanstva označena je rušenjem Serapisovog hrama u Aleksandriji 391. godine. Serapis se često predstavlja sa svojom ženom Izidom, što svedoči o njima kao božanskom paru (Ružić 2006: 235). Kultovi Serapisa i Izide uneti su u Rim više iz političkih, nego verskih razloga. U rimskim provincijama na teritoriji današnje Srbije ovi kultovi su potisnuti forsiranjem bogova koje je tada prihvatila vojska, i samo su ponegde ostali usamljeni zaveti (Zotović 1969: 65).

Kult Serapisa, nastao sintezom dva egipatska božanstva, imao je mnoge funkcije. Njegov htonski

Teodora Radišić (1990), Momčila Tapavice 12, učenica 3. razreda gimnazije „Jovan Jovanović Zmaj“, Novi Sad

MENTORI:

Marko Janković, diplomirani arheolog

Tamara Mladenović, student arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu

karakter izjednačava ga sa Hadom, ali istovremeno je bio i bog sunca i svemira, neprolaznosti kao što su Hronos i Zevs (Gavela 1969: 46). Kao iscelitelj, bio je blizak Apolonu i Asklepiju (1969: 46). Iako je bio izrazito muško božanstvo, bez izuzetka je predstavljan sa kalatosom na glavi, što je obeležje ženskih božanstava i smatra se simbolom obilja i plodnosti (1969: 47). U njegovoj ikonografiji preovlađuju helenski elementi, grčka odeća, brada, brkovi i frizura karakteristična za helenske predstave (Ružić 2006: 235). Prikazivan je sa skiptrom u ruci, a uz njega Kerber ili ponekad zmija (2006: 235).

Cilj ovog istraživanja bio je da se na osnovu nalaza sa predstavama Serapisa pronađenih na prostoru Srbije utvrdi kada se njegov kult pojavljuje na području Gornje Mezije, Donje Panonije, istočne Dalmacije u granicama današnje Srbije i da li je pojava ovog kulta vezana za vojsku što je inače bio slučaj sa velikim brojem orijentalnih božanstava. Na osnovu predmeta na kojima se javlja predstava Serapisa određen je aspekt božanstva koji je poštovan, pri čemu je namena predmeta određena na osnovu konteksta u kome je pronađen.

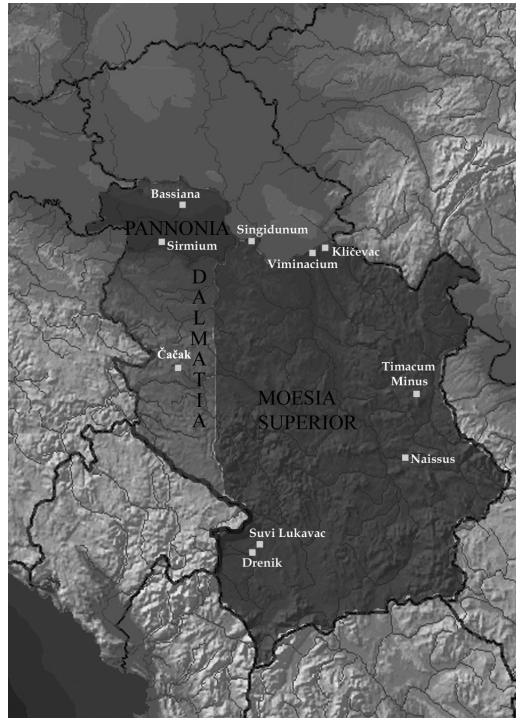
Problem u radu je bio to što neki predmeti nisu u potpunosti očuvani, pa ne mogu da nam daju informacije koje bi bile značajne za određivanje od strane koga i na koji način je kult poštovan. Za većinu nalaza nije bio poznat kontekst, što otežava određivanje funkcije tog predmeta.

Materijal i metode

Podaci o predmetima koji svedoče o postojanju kulta Serapisa na prostoru današnje Srbije, dobijeni su iz literature. Ovi nalazi su na osnovu svoje funkcije razvrstani po grupama, a potom povezivani sa postojanjem vojske na tom prostoru. Ukoliko namena predmeta nije bila jasna, njihova funkcija, kao i aspekt božanstva koje je poštovano kroz kult Serapisa, određivani su na osnovu konteksta u kojem su ovi predmeti nađeni.

Prikaz analiziranog materijala

Tokom istraživanja prikupljeni su podaci o 25 nalaza na kojima se nalaze predstave Serapisa (slika 1). Nalazi su klasifikovani po sledećim grupama: žišci, nakit, aplika, skulptura, nadgrobni spomenici i novac.

Slika 1. Karta lokaliteta sa nalazima koji sadrže predstave Serapisa (priredio: M. Janković)

Figure 1. Map of localities with finds of object with the representation of Serapis (arrangement: M. Janković).

Žišci

Medu žiškima (pet nalaza sa tri lokaliteta) razlikujemo dva tipa. Potiču iz I–II veka, osim nalaza iz Niša koji najverovatnije potiče iz III veka.

1. Žižak u obliku stopala sa sandalama, nađen u grobu u obliku bunara na Topčideru, datuje se u kraj I i početak II veka (Krunić 2005: 150). Očuvan je u veličini od 0.97×0.34×0.42. Ima delimično očuvan disk, na čijem se dnu nalazi oštećen natpis majstora ili radionice VETII ili ULPPII, kao i deo recipijenta sa otvorom za sipanje ulja (2005: 150). Na mestu pete nalazila se drška, a očuvane su i plastične trake koje predstavljaju kajšiče na sandalama, za koje je karakteristično to što imaju debeli đon. Ova svetiljka izrađena je od svetlo-crvene gline, a premazana je oranž bojom (2005: 150) (T 1/1).

2. Drugi žižak je u obliku dvojnog stopala sa sandalama i takođe je fragmentovan (Krunić 2005: 150). Otkriven je u okviru stambenog prostora urbane zone Singidunuma, u jami koja je datovana u sredinu II veka (2005: 150). Na disku lampe nalaze se dva otvora za sipanje ulja, a ispod njih je trakasta puna drška, u čiji su koren utisnuti kružić i dve horizontalne linije. Stopala su precizno izvajana sa naglašenim prstima, noktima i drugim detaljima, ispod koji se nalazi fitilj. Takođe su vidni i kaišići koji prolaze između dva prsta, i kao kod prethodnog žižaka, đon sandale je debeo. Izrađena je od dobro prečišćene, crveno pečene gline, čija je površina bojena sličnim ciglastim tonovima crvene boje. Dimenzije su 0.95×0.55×0.30 m (2005: 150) (T I/2).

3. Žižak u obliku sandale iz Singidunuma (Crnobrnja 2006: 121). Ovaj nalaz nije publikovan tako da nema tačnih podataka o njegovom izgled.

4. Žižak u obliku sandale iz Viminaciuma datovan u I-II vek (Crnobrnja 2006: 121). Za ovaj žižak takođe nema podataka sa tačnim opisom.

5. Žižak iz Niša drugačijeg je tipa, odnosno, na disku se nalazi božanski par Serapis i Izida, čije su glave okrenute ka centru diska, dok se na njegovom dnu nalaze slabo vidljiva grčka slova. On je nađen u grobu od opeka, severno od Niške tvrđave, a vreme kada je pohranjen nije sigurno. Postoji pretpostavka da je to vreme I – II veka, ili pak prva polovina III veka (Ajdić 1975: 37) (T I/3).

Nakit

Drugu grupu nalaza čini nakit, odnosno ukrasi na nakitu. Za ove predmete nije poznato datovanje, kao ni mesto gde su nađeni. Predstave Serapisa se nalaze urezane na gemi ili kameji, kamenu konkavnog i konveksnog oblika.

1. Prsten od zlata u kasetu ima umetnutu gemu svetlo i tamno-palve boje. Na gemi je u svetlom sloju urezana bista Serapis-Sola, koji na glavi ima zrakastu krunu i modius (Popović 1992: 28).

2. Kameja je izrađena od svetlo plavog kamena u obliku ovala. U plavom sloju je predstavljen Serapis sa modiusom na glavi. Ima dugu kosu, nisko čelo i kratak nos, a obučen je u tunku sa krupnim naborima (Popović 1989: 17).

Aplika

Bronzana aplika koja je je nađena u Kličevcu kod Kostolca, izrađena je u obliku poprsja Serapisa,

ilustracije na naspramnoj strani:

T I/1 Žižak u obliku stopala sa sandalom (Krunić 2005: 150)

T I/2 Žižak u obliku dvojnog stopala (Krunić 2005: 150)

T I/3 Žižak s predstavom Serapisa i Izide (Ajdić 1975: 37)

T I/4 Bronzana aplika (Popović 1969: 35)

T I/5 Glava Serapisa (Petrović 1993: 20)

T I/6 Stele (Dautova-Ruševljan 1982: 19)

T I/7 Bronzani novčić cara Gete s predstavom Serapisa (Crnobrnja 1997: 366)

T I/8 Aureus cara Maksimina Daje s predstavom Serapis-Sola (Gaj-Popović 1979: 23)

Illustrations on the opposite page:

T I/1 Ceramic lamp in the shape of feet with sandal (Krunić 2005: 150)

T I/2 Ceramic lamp in the shape of double feet (Krunić 2005: 150)

T I/3 Ceramic lamp with the representation of Serapis and Isis (Ajdić 1975: 37)

T I/4 Bronze decoration (Popović 1969: 35)

T I/5 Head of Serapis (Petrović 1993: 20)

T I/6 The stele (Dautova-Ruševljan 1982: 19)

T I/7 Bronze coin of emperor Geta with the representation of Serapis (Crnobrnja 1997: 366)

T I/8 Aureus of emperor Maximus Daja with the representation Serapis-Sol (Gaj-Popović 1979: 23)

koji je obučen u hiton. Na glavi koju mu uokviruje gusta kosa i brada, nalazi se kalatos. Ova aplika datuje se u II-III vek (Popović 1969: 35) (T I/4).

Skulptura

U mestu Ravna kod Knjaževca nađena je skulptura u natprirodnoj veličini sa dugom kosom i bradom, a kalatos na njenoj glavi ima piramidalnu formu (Petrović 1993: 20). Ova skulptura je jedini nalaz ovog tipa pronađen na teritoriji Srbije. Ona je nađena u grupi sa ostalim spomenicima, ali nije poznato vreme kada je nastala (T I/5).

Nadgrobnici spomenici

Nadgrobnice spomenike na kojima se nalazi Serapis, možemo podeliti u dve grupe: stele i are.

Sa prostora provincije Donje Panonije potiču 4 stele, sve su očuvane samo u gornjem delu i datuju se u II vek.

1

2

3

4

5

6

7

8

TABLA T I

1. Stela dimenzija 1.56×0.5×0.55 nađena je u južnom delu pravoslavnog groblja u Sremskoj Mitrovici, u zapadnoj rimskoj nekropoli. Napravljena je od krečnjaka, a predstava koja je očuvana su dva lava koji ispod šapa drže ovnujske glave, a između njih je predstava bradatog starca sa kalatosom na glavi, odnosno predstava Serapisa (Dautova-Ruševljan 1983: 14) (T I/6)).

2. Stela dimenzija 0.91×0.5×0.35 nađena je na potezu Palanka kod Sirmiuma. Ona je napravljena od krečnjaka, a očuvana je predstava dva lava koji ispod šapa drže ovnujske glave. Isto kao i kod prethodne stele i ove se između lavova nalazi predstava bradatog starca sa kalatosom na glavi (Dautova-Ruševljan 1983: 14) (T I/6).

3. Stela dimenzija 1.2×0.7×0.42 nađena je kod pravoslavnog groblja u Sremskoj Mitrovici, kod zapadne rimske nekropole. Stela je urađena u belom mermeru, a predstavljena su dva lava sa ovnujskim glavama ispod šapa, a između lavova nalazi se predstava bradatog starca sa kalatosom-Serapisa (Dautova-Ruševljan 1983: 14) (T I/6).

4. Stela dimenzija 0.67×1.4×0.37 pronađena je na groblju u Donjim Petrovcima kod Rume, urađena je u belom mermeru, i predstavlja boga Serapisa između lavova koji ispod šapa drže ovnujske glave (Dautova-Ruševljan 1983: 19) (T I/6).

Votivne are sa predstavom Serapisa se pojavljuju u provinciji Gornjoj Meziji i sve se datuju u II vek, a za njih se koristi još i naziv oltar ili žrtvenik.

1. Ara iz Suvog Lukavca kod Peći (Gavela 1969: 44).

2. Ara iz Drenika kod Peći (*ibid.*: 44).

3. Ara iz Čačka nađena je u dvorištu kuće, napravljena je od krečnjaka, a očuvan je samo gornji deo u dimenzijama 0.53×0.29×0.24. U natpisnom polju stoji posveta *Serapi et Isidi, Cn(aeus) Pompeius), Polittanus, trib(unus) coh(ortis) II*, odnosno "Serapisu i Izidi, Gnej Pompej Politijan, tribun kohorte druge". Ovaj spomenik ostavio je zapovednik kohorte II Dalmatorum (Petrović 1993: 19).

Novac

Novac je najbrojnija grupa nalaza koja predstavlja materijal za proučavanje razvoja ikonografije i njene simbolike. Iako novac ne daje podatke o tome u kojoj meri je poštovan kult, on nam omogućava da odredimo vreme kada je neko božanstvo prihvaćeno od imperatora i imperatorov odnos prema njemu.

Nalaze novca koji se datuju u vreme III veka karakteriše predstava samog Serapisa na reversu, dok se na aversu nalaze carevi koji su kovali ovaj novac: Karakala i Geta.

Novac cara **Karakale**:

1. Denar kovan u Rimu, nađen u Beogradu. Na aversu je careva bista. Na reversu ima predstavu Serapisa sa polosom na glavi, u levoj ruci drži skiptar, a desna mu je ispružena (Kondić 1969: 82)

2. Denar kovan u Rimu, nađen je u Beogradu. Na aversu je careva bista sa zrakastom krunom, oklopom i poludamentom. Na reversu ima Serapisa sa polosom na glavi, koji stoji spreda, glavom okrenutom na levo, desna ruka mu je podignuta, a u levoj drži skiptar (Kondić 1969: 82).

3. Denar takođe kovan u Rimu i nađen u Beogradu. Na aversu je careva bista sa zrakastom krunom, oklopom i poludamentom. Na reversu ima Serapisa sa polosom na glavi, koji stoji spreda, glavom na levo. U desnoj ruci drži venac, a u levoj drži skiptar (Kondić 1969: 82).

4. Denar kovan u Rimu, nađen u Ravni kod Knjaževca, u sudu od pečene zemlje, ispod poda u građevinskom kompleksu. Na reversu se nalazi Serapis sa polosom na glavi, koji stoji pravo sa podignutom desnom rukom, dok mu je u levoj skiptar (Kondić 1983: 64).

5. Denar kovan u Rimu, nađen u Ravni, u građevinskom kompleksu, u sudu od pečene zemlje, ispod poda. Na aversu je glava cara sa lovorovim vencem. Serapis je na reversu predstavljen kako stoji, desnu ruku je podigao, a u levoj drži skiptar (Kondić 1983: 64).

Novac cara **Gete**:

U Beogradu je nađen jedan bronzani novčić kovan u Stobiju. Na aversu je bista cara sa lovorovim vencem, a na reversu je Serapis sa kalatosom na glavi, on stoji, desnu ruku drži ispruženu, a u levoj mu je zmija (Crnobrnja 1997: 366) (T I/7).

Početakom IV veka predstave sa Serapisom na reversu se menjaju. On se više ne javlja sam na novcu, već sa Solom, na šta su uticale istorijske prilike, koje će biti objašnjene u daljem tekstu.

Novac cara **Licinija I**:

Nalaz folisa iz Beograda kovan u Nikomediji, na aversu se nalazi ovenčana glava cara, a na reversu predstava Sola koji drži glavu Serapisa (Crnobrnja 1997: 376).

Novac cara Maksimina **Daje**:

1. Aureus kovan u Aleksandriji, na aversu se nalazi predstava tog cara, dok se na reversu nalazi predstava Sola koji stoji i u ruci drži glavu Serapisa (Gaj-Popović 1979: 23) (T I/8).

2. Solid kovan u Antiohiji, napoznato je mesto nalaza. Na aversu se nalazi ovenčana glava cara, a na reversu Sol okrenut na levo, desna ruka mu je podignuta, a u levoj drži glavu Serapisa (Crnobrnja 2002-2003: 46).

Diskusija

Nalazi predstavljeni u prethodnom segmentu ovog rada opredeljuju se u period od I do IV veka, što ide u prilog pretpostavci da je u tom periodu počelo širenje orijentalnih kultova u istočnim provincijama rimskog carstva. Širenje orijentalnih kultova vezuje se za period I-II veka, kada je Rim, zbog širenja svojih granica, bio prinuđen da prihvata razne načine zblizavanja sa pokorenim stanovništvom, kako bi učvrstio svoju vlast (Zotović 1969: 62). Tako je kult Serapisa među prvim stranim kultovima koji je stekao popularnost u Rimu prenet preko Akvileje u Gornju Panoniju i uski pomorski pojas (1969: 62).

Na teritoriji Gornje Mezije najraniji zabeleženi nalazi koji svedoče o postojanju kulta Serapisa na ovom prostoru su žišci iz Singidunuma i Viminaciuma, koji se datuju u I i II vek. U to vreme počelo je razmeštanje rimskih legija na ove prostore, čiji je sastav bio heterogen. Legije su činili ljudi različitih religijskih shvatanja koji su zadržavali svoja verovanja, i za sobom su ostavili zavete svojim izvornim bogovima. U Singidunumu je od vremena dolaska na Dunav bila stacionirana *IV Scythica* ili *V Macedonica*, a u periodu 86-89. godine ovde je boravila *II Adiutrix* (Ferjančić 2002: 154). Legija čije je prisustvo sa sigurnošću u Singidunumu potvrđeno je *IV Flavia*, koja je do 86. godine bila smeštena u Dalmaciji, a potom prebačena na Dunav, verovatno u Akvinkum (2002: 154). Ona je učestvovala u Trajanovim ratovima protiv Dačana i posle osvajanja deo legionara je ostao u Dakiji i bio smešten u Sarmizegetuzi, a 107. godine, nakon osnivanja nove provincije, legija je vraćena u Meziju (2002: 154). Njen dolazak u Singidunum ne može se tačno odrediti, ali je izvesno da se to nije desilo pre početka Hadrijanove vladavine (117-138). Njenim dolaskom počelo je i naseljavanje legijskih veterana u okolini logora koji su spomenike posvećivali svojim bogovima.

Među spomenicima postoje oni koji su posvećeni orijentalnim božanstvima i vezuju se za regrute sa istoka, koji su pristupili legiji tokom ratovanja na istoku tokom II i III veka (2002: 156). Među ovim spomenicima nije potvrđen nijedan posvećen Serapisu, iako on pripada bogovima koji su preuzeti sa orijenta.

Što se tiče Viminaciuma, on je kao vojni logor osnovan za vreme Tiberijeve vladavine i u njemu je oko 15. godine bila smeštena legija *IV Scythica* ili *V Macedonica*, 86. godine je ovde dovedena legija *IV Flavia* (2002: 159). Nakon toga ovde je stacionirana *VII Claudia*, čiji su sastav činili regruti iz Gornje Mezije, Donje Mezije, Makedonije, Dalmacije, Dakije i iz istočnih provincija carstva (2002: 161). Dok je *VII Claudia* tokom II- III veka ratovala na istoku, nju je u Viminaciumu zamenjevala legija *IV Flavia* (2002: 159).

Pronađeni žišci u Singidunumu i Viminaciumu najverovatnije su vezani se za pripadnike legije *IV Flaviae* ili *VII Claudie*, jer se oni datuju u I, odnosno II vek, i pripadaju tipu figuralnih svetiljki u obliku stopala sa sandalom. Pronađene svetiljke mogu se vezati za Serapisov kult jer je on smatran bogom svetlosti dok se njihova pojava vezuje za pogrebna verovanja (Krunić 2005: 153). Različite funkcije božanstava ističu se varijacijama oblika predmeta i konteksta u kojem su nađeni. Na ovim nalazima žižaka nema tragova gorenja, što svedoči o tome da su oni bili korišćeni u svakodnevnom životu, ili da su bili kupljeni kao grobni prilog od rodbine ili prijatelja. Zbog toga, na osnovu žižaka ne saznajemo direktno ništa o verovanju pokojnika, već onih koji su mu bili bliski (Krunić 2005: 155).

Stele se, kao tip nadgrobno spomenika javljaju u Sirmiumu i Donjim Petrovcima kod Rume, i predstavljaju osnovnu formu nadgrobno spomenika na teritoriji rimske provincije Panonije (Dautova-Ruševljan 1983: 36). Na nalazima sa predstavom Serapisa i lavova nije očuvan nijedan od elemenata (natpisno polje, niša sa reljefima, i dekorativni elementi) kojim bi se utvrdilo ko je zavetnik spomenika, ali njihovo datovanje u II vek odgovara periodu naseljavanja legeijskih veterana na teritoriju Sirmiuma (Mirković 2006: 41). U vreme kada je Sirmium proglašen za koloniju, 89. godine (Ferjančić 2002: 53), u njemu se nalazila legija *XIII Gemina*, koja je podigla bedeme grada (2006: 34). Kasnije su II i III veku u Sirmiumu su zabeleženi vojnici ili veterani legija: *I Adiutrix*, *II Adiutrix*, *IV Flavia*, *III Gallica*,

VIII Augusta, XIII Gemina, I Minervia i VII Claudia. Nijedna od njih nije bila za stalno smeštena ovde a pronađeni zaveti pripadali su beneficijarijima regrutima ili pak slučajnim prolaznicima.

Serapis se javlja na nadgrobniim spomenicima, jer je bio bog podzemlja, a na predstavama sa lavovima izjednačava se sa suncem dok su lavovi shvatani kao pratioci sunčevog božanstva (Petrović 1993: 19). Na predstavama, Serapis se uvek javlja sa kalatosom na glavi, što je obično ženski simbol, a stavlja ga u red htonskih božanstava od kojih potiče plodnost zemlje (1969: 47).

Posvete u Gornjoj Meziji, odnosno istočnoj Dalmaciji, kojoj je pripadalo područje današnjeg Čačka gde je nađena ara, javljaju kao pojedinačni nalazi ara. One čine poseban tip kamenog spomenika pravougaonog oblika i manjih dimenzija, a za njih se često koriste termini *oltar* ili *žrtvenik* (Dautova-Ruševljan 1983: 72). Aru iz Čačka Serapisu i Izidi posvetio je Gnej Pompej Politijan, tribun kohorte *II Delmatarum*, ali ni ona nije u potpunosti očuvana (Petrović 1993: 19). Ova kohorta formirana je oko 169. godine u vreme Markomanskih ratova, kada je bilo potrebno obezbediti granicu zbog pritiska germanskih plemena sa severa (1993: 22). Osnivač ovih kohorti, Marko Aurelije (161-180), je poštovao Serapisa, pa se širenje njegovog kulta može dovesti u vezu sa ovim carem (Petrović 1993: 22).

U Ravni je nađena glava Serapisa u natprirodnoj veličini, u grupi zajedno sa drugim spomenicima, pa se pretpostavlja da su one stajale u hramu nekog od orijentalnih božanstava, verovatno posvećenom Jupiteru Dolihenu, a kako je ovde bila smeštena kohorta *II Dardanorum*, moguće je da su njeni pripadnici poštovali Serapisa (Petrović 1993: 20).

Aplike su služile kao ukrasi na kolima, nameštaju, posudu, kozmetičkom priboru, a predstavljaju raznovrsna božanstva, životinje ili fantastična bića (Popović 1969: 35). U rimskim provincijama na Balkanu vrlo rano se javljaju statue sa predstavama orijentalnih božanstava, čije su kultove preneli vojnici regrutovani u Siriji i Egiptu, a zatim ih tokom II i III veka prima i stanovništvo (1969: 35). Među kultovima koji su prenešeni nalazi se i kult Serapisa, što potvrđuje i bronzana aplika koja predstavlja ovo božanstvo.

Novac nam ne daje podatke o tome u kojoj je meri bio prihvaćen neki kult, već da li ga je car prihvatio. Na teritoriji Gornje Mezije nađeno je devet novčića sa predstavom Serapisa na reversu, od kojih

nijedan nije kovan na tom području, niti u blizini. Svi nađeni novčići iz doba Karakale kovani su u Rimu. Ovaj rimski car je u III veku isticao ulogu boga Serapisa u rimskom državnom Panteonu, i njegov novac je prvi sa predstavom Serapisa koji je zabeležen u Gornjoj Meziji. Kovanja cara Hadrijana sa predstavama Serapisa nisu nađena u Gornjoj Meziji niti u Donjoj Panoniji iako je ovom božanstvu dao ulogu službenog boga rimskog carstva.

Kasnije, 274. godine, dešava se prekretnica koja će promeniti predstave Serapisa na novcu. On se više ne javlja sam, već sa Solom, bogom kojeg je car Aurelijan proglasio za najviše božanstvo i vrhovnog zaštitnika carstva (Petrović 2000: 263). Od tada se javlja predstava Sola koji drži glavu Serapisa, što znači da je Sol preuzeo neke karakteristike, odnosno funkcije, a naši nalazi novčića Licinija i Maksimina Daje više nisu kovani u Rimu, već u istočnim kovnicama Nikomedije, Antiohije i Aleksandrije.

Analizirana su samo dva nalaza nakita, za koje nema podataka o tome u kom kontekstu, kao ni u kom mestu su nađeni, niti se može odrediti kome su pripadali, ali na osnovu izgleda možemo jedan od njih da datujemo. Zlatan prsten koji ima kasetu za kamen i naglašena ramena, predstavlja tip koji se javlja krajem II veka, a njegov razvoj taj je do 260/270. godine (Popović 1992: 10). Na gemi koja je umetnuta u kasetu nalazi se predstava Serapis-Sola, koji je u periodu kada se ovaj tip prstena razvijao, proglašen za vrhovnog zaštitnika carstva, tako da ovaj nalaz možemo datovati u kraj III veka. Kameju sa predstavom Serapisa svrstavamo u proizvod lokalnih radionica, provincijski nakit koji je bio rasprostranjen u gradskim centrima i vojnim logorima. One se nalaze kao ukrasi umetnuti u prstenje, minđuše ili medaljone (Popović 1989: 9).

Zaključak

Ovim istraživanjem prikupljeni su podaci o 25 nalaza koje možemo svrstati u šest grupa: žišci, nakit, aplika, skulptura, nadgrobni spomenik i novac. Na osnovu dobijenih podataka može se reći kada se kult Serapisa prvi put javlja, kao i da se njegova pojava vezuje za legionare i legijske veterane. Dolazak legija se poklapa sa najstarije datovanim žiškima iz I-II u obliku stopala iz Singidunuma i Viminacijuma, i pretpostavlja se njihova pojava vezuje za legiju *IV Flavia* koja je bila smeštena u Viminacijumu, a

nešto kasnije u Singidunumu, ali to može biti *VII Claudia* u kojoj je potvrđeno prisustvo regruta iz istočnih provincija (Ferjančić 2002: 154). Ovaj zaključak treba uzeti sa rezervom jer su legije često menjale prebivalište kao i zbog nedostatka konteksta usled čega nalazi nisu precizno datovani. Ali na osnovu konteksta ovih žižaka može se odrediti njihova namena i aspekt Serapisa kao boga svetlosti, onog koji spaja svet živih i mrtvih i čije desno stopalo leži, a da je sagorevanje ulja u žižcima imalo simboličnu ulogu u pročišćenju (Krunic 2005: 153).

U II veku nalazi sa predstavom Serapisa su najbrojniji što dovodi do zaključka da je to period kada je poštovanje njegovog kulta bilo na vrhuncu, čemu je verovatno doprineo i imperator Marko Aurelije koji je bio njegov poštovalac. On je osnovao kohortu *II Delmatarum* čiji je tribun ostavio zavet Serapisu i Izidi (Petrović 1993: 19). Iz tog perioda potiču nadgrobni spomenici iz Sirmiuma i Bassiane, ali ne može se tvrditi za pripadnike koje legije se oni vezuju, jer Sirmium nije bio sedište ni jedne legije, iako je u njemu zabeleženo prisustvo mnogih. Nedostatak natpisnog polja na stelama, onemogućio je određivanje ko su bili zavetnici spomenika na kojima se Serapis javlja u trijadi sa lavovima, a što ukazuje na poštovanje htonskog karaktera ovog božanstva.

Nalazi iz III veka vezani za Serapisa su retki, zapravo postoje samo jedna bronzana aplika, koja je bila deo nekog predmeta i žižak iz Niša, sa predstavom Serapisa i Izide.

Na osnovu novca može se zaključiti da su carevi Karakala i Geta poštovali Serapisa jer su kovali novac sa njegovim likom, dok se posle 274. godine kada je Sol Invictus proglašen za vrhovnog boga, javlja predstava na novcu Licinija i Maksimina Daje Serapisova glava u Solovoj ruci, što znači da je Sol preuzeo neke njegove karakteristike. Ni Serapis ni Izida nisu stekli takav respekt u rimskoj vojsci, kao neka druga istočna božanstva Mitra, Jupiter Dolihen, Kibela, čije su osobine više odgovarale ratnicima i osvajačima. Iako se nakit najčešće vezuje za žene (mada može i za muškarce), ne može se tvrditi da su one bile naručioc i nakita sa predstavom Serapisa i njegovi poštovaoci, jer se ne zna gde je nađen nakit, da li u grobu muškarca ili žene, ili u nekom drugom kontekstu.

Može se zaključiti da se na teritoriji Gornje Meze, Donje Panonije i Istočne Dalmacije, u okviru granica današnje Srbije, pojava kulta Serapisa

vezana za velike gradove i vojne logore. Međutim, nigde ne postoji dovoljno veliki broj nalaza u jednom mestu, koji bi eventualno mogli ukazati na postojanje centra poštovanja ovog kulta.

Literatura

Ajdić R. 1975. Antičke nekropole u Nišu. *Niški zbornik*, 1: 33.

Cermanović A., Srejić D. 1996. Serapis. U *Leksikon religija i mitova drevne Evrope* (ur. Vojislav Busarčević). Beograd: Savremena administracija, str. 492.

Crnobrnja A. 2006. *Kulna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Crnobrnja N. 1997. Antički novac od I do VI veka. U *Antička bronza Singidunuma* (ur. S. Krunic). Muzej grada Beograda, str. 366-376.

Crnobrnja N. 2002-2003. Zbirka zlatnog novca u muzeju grada Beograda. *Godišnjak grada Beograda*, XLIX-L: 35.

Dautova-Ruševljan V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.

Ferjančić S., Jeremić G., Gojgić A. 2008. *Epigrafski spomenici iz Čačka i okoline*. Čačak: Narodni muzej.

Ferjančić S. 2002. *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama*. Beograd: Balkanološki institut SANU

Gaj-Popović D. 1979. *Sjaj kovanja: novac iz zbirke Narodnog muzeja*. Beograd: Narodni muzej

Gavela B. 1956. Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji. *Starinar*, V-VI: 43.

Guirand F., Pierre V. 1996. Roman mythology. U *The Larousse encyclopedia of mythology*. Chancellor press, str. 220.

Kondić V. 1969. *Beogradski nalaz denara i antoninijana*. Beograd: Muzej grada

Kondić V. 1983. Nalaz denara iz utvrđenja Ravna. *Numizmatičar*, 6: 64.

Krunic S. 2005. Svetiljke u obliku stopala – simbol Serapisa. *Glasnik srpskog arheološkog društva*, 25: 149.

Mirković M. 2006. *Surmium: Istorija rimskog grada od I do kraja IV veka*. Beograd: Filozofski fakultet

Petrović R. 2000. *Apoteoza – istorija oboženja*. Beograd: IP NNK-Internacional.

Popović I. 1992. *Rimski nakit u narodnom muzeju u Beogradu I*. Beograd: Narodni muzej.

Popović I. 1989. *Rimske kameje u narodnom muzeju u Beogradu*. Beograd: Narodni muzej.

Popović Lj. 1969. *Antička bronza u Jugoslaviji*. Beograd: Narodni muzej.

Ružić M. 2006. *Kulna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana- doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu- Filozofski fakultet

Zotović Lj. 1969. Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije. *Starinar*, XIX: 61.

Teodora Radišić

Cult of Serapis in Roman Provinces Moesia Superior and Panonia Inferior on the Territory of Current Serbia

The cult of Serapis was created in Hellenistic Egypt during the regency of Ptolemy I Soter (323-285. BC), by synthesis of two Egypt gods - Oziris and Apis, in order to line-up the Greek and Egyptian population (Cermanović and Srejić, 1996: 492). Because of that synthesis Serapis had many functions. He was the god of underworld, curer, the god of Sun and the god of the universe. He was represented wearing a basket on his head, which was the symbol of productivity, and accompanied with Isis, his wife (Gavela 1969: 47). In Italy this cult was transported in II century BC, and it was later transported by legions on other territories of the Roman Empire. The renaissance this cult experienced was during the Hadrian authority in II century AC, which made him the official god of Roman Empire (Petrović 2000: 263). With legions which were located on the territory near Danubius in I century AC, it came to the expansion of oriental cults, inter alia and the cult of Serapis (Zotović 1969: 60). They were repressed by gods which were accepted

by legions (1969: 65). Final destruction of the cult of Serapis, and victory of Christianity are represented by the ruined temple of Serapis in Alexandria in 391 AC.

The purpose of this study was to establish when and by whom the cult of Serapis was transported into Roman provinces: Moesia Superior, Panonia Inferior, and east Dalmatia on the territory of current Serbia. Another aim of the study was to determine on which types of artifacts Serapis appears, and which aspects of the god were respected, and also - to suppose the purpose of those objects.

The problem in this study was to determine in which extent the cult of Serapis was respected, and if his appearance on this territory could be connected with the Roman army.

Data of 25 objects, which attest the distance of the cult of Serapis on this territory, were attained from literature (Figure 1). The classifications were based on their function, after which they were connected with legions, settled on the mentioned territory. With some of the finds only aspects of Serapis were defined.

Finds were classified in groups: ceramic lamps, jewelry, decorations, sculptures, tombstones and money.

There are two types of ceramic lamps: in the shape of the feet, dated in I-II century AC, and with representations of Serapis and Isis, dated in III century AC. Ceramic lamps in the shape of the feet were found in Singidunum and Viminacium, and they are dated in the period when the legions IV Flavia and VII Claudia were located on this territory, so his appearance could be linked with the soldiers of these legions, in which the presence of recruits from east was affirmed (T I/1, T I/2). The ceramic lamp with Serapis and Isis from Naissus is important, because of the representation of those two, as a couple of gods, who symbolize regeneration (Petrović 2000: 263) (T I/3). Ceramic lamps had a role in lighting up the way of the deceased in afterlife, and because of that Serapis could be connected with ceramic lamps as the god of light. Jewelry is represented with small groups of objects, among which are two finds of a cameo and golden ring with the representation of Serapis-Sol, and it can be dated at the end of II or III century AC. Bronze decoration represents Serapis like an old man with beard, and it was probably the part of some other object (T I/4). The head of Serapis was

found in a group with other objects, which are thought to have been placed in the temple of Jupiter Dolihen, and because of the fact that the Cohort II Dardanorum was located there, it can be assumed that its members respected Serapis as a god (Petrović 1993: 20) (T I/5). Tombstones are divided in two groups: the stele and altars. Stele appear in Sirmium and Bassiane (T I/6). They are preserved only in the upper parts, which is not enough for gaining information about the person who this memorial was dedicated to, and we cannot connect it with any legions. Further complications are connected with the fact that none of the legions were located in Sirmium permanently, but a lot of them were registered. Decorations on the stele attest to the sepulchral and solar character of this god, because he appears in a triad with lions, which were companions of the solar deity. The second type are altars which appear in Moesia Superior and eastern Dalmatia. The altar from Čačak is important, because it is known to whom it was dedicated. It is a tribute of Cohorta II Dalmatorum, which was lo-

cated in Čačak, and formed in 167 AC by Marko Aurelius. Money with representations of Serapis or Serapis-Sol, which was found on the territory of Serbia, belongs to coinages of Characala, Geta, Licinius and Maksimus Daja. On Licinius and Maksimus Daja's coins are representations of Sol, holding the head of Serapis, which means that Sol took some of Serapis's characteristics. That turning-point occurred in 274 AC, when Aurelian declared Sol as the main deity of the Empire, and from that period of time, Serapis no longer appears alone on the objects (T I/7, T I/8).

This study showed that the appearance of the cult of Serapis could be connected with legions which were located on the territory of Roman provinces Moesia Superior, Pannonia Inferior and part of east Dalmatia in I-II century AC. This cult culminated in II century AC, which can be seen in the fact that most of the findings are dated in that period, and starting with the year of 274 AC, Serapis is no longer represented alone, but with Sol.